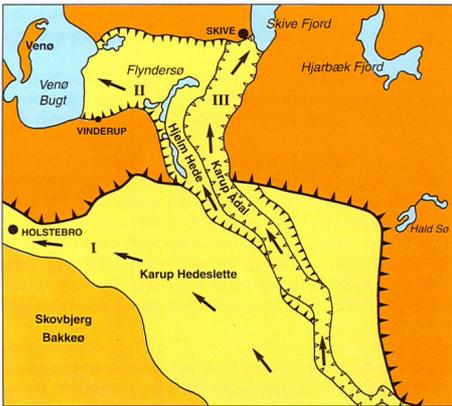

Værd at vide:

Blandt geologer er Flyndersø-området kendt som et af de bedste eksempler på et såkaldt dødislandskab: I sidste istid for omkring 18.000 år siden var Flyndersø-området isdækket. Isranden lå dengang syd for området, og Flyndersø var et dalstrøg under iskappen. Smeltevandsmasserne fra Midtjylland løb dengang ud i det nuværende Vesterhav og dannede *Karup Hedeslette*. Mod slutningen af istiden begyndte isen at smelte bort, først fra det vestlige Limfjordsområde. Flyndersø-området blev da næsten isfrit, men i den gamle dal lå der endnu store isklumper, såkaldt dødis. Efterhånden som iskappen smeltede bort, fandt smeltevand fra Midtjylland en anden og kortere vej til havet; via Venø Bugt, hen over Flyndersø-området. Herved begravdes dødisklumperne i dalen under enorme mængder smeltevandssand, og smeltevandssletten *Hjelm Hede* blev dannet. Senere fandt smeltevandet en tredje og kortere vej til havet. Nu via Skive Fjord, hvorved *Karup Adal* dannedes. Siden smeltede dødisklumperne på *Hjelm Hede*, hvorved sandet sank ned. Derved opstod huller, hvor den smeltede is havde ligget, de såkaldte dødishuller. *Flyndersø* er således en lang række af store dødishuller i en gammel dalbund i en yngre hedeslette.

Tre udløb for smeltevand fra Midtjylland i slutningen af istiden (skematisk)

Hede eller skov

Flyndersø-området er i dag mest lynghede med lidt egekrat og nåletræsplantager. Pollenanalyser fra egnens moser fortæller, hvordan vegetationen har udviklet sig siden slutningen af istiden: I stenalderen for omkring 7000 år siden var egnen helt dækket af skov, en blanded løvskov domineret af eg. Siden begyndte befolkningen at rydde skoven og udpine jorden. Med det resultat, at hele området i 1700-tallet var totalt domineret af lynghede. Efter tabet af Sønderjylland i 1864 tog man fat på at gen-tilplante Jylland. Omkring Flyndersø blev *Estvadgård Plantage* grundlagt i 1860-erne og *Carl Molthes Plantage* i begyndelsen af 1900-tallet. Der var planer om yderligere tilplantning. Men med hede-forkæmperen H.P. Hjerl Hansen i spidsen gik mange naturskere mod tilplantningen. Og i to omgange – i 1934 og 1966 – blev området fredet, så der ikke måtte ske yderligere tilplantning af hederne. I disse år er egekrat i færd med at brede sig fra små grupper tæt ved søen østpå ind over heden. Samtidigt er en del af den gamle fredede lyng ved at dø af ælde. Derfor foregår der i dag naturpleje på *Hjelm Hede* for at bevare heden. Man behandler stort set heden som tidligere tiders hede-bønder: Fælder opvæksten og slår den høje lyng. Nu blot med moderne maskiner, og med det primære formål at holde lyngen sund og livskraftig. Andre steder på *Hjelm Hede* får egekrattet lov til at brede sig. Derved vil der med tiden skabes en naturlig egeskov lignende den natur, som fandtes her i stenalderen.

Sø eller kornmarker

Samtidigt med tilplantningen af hederne gik der en bølge af forsøg på udtørring af søer gennem landet. Både landbrugspriserne og erfaringerne med andre udtørningsforsøg var gode, så Flyndersø gik heller ikke fri. Op til 1870-erne havde et konsortium købt søen. De startede nu på at tømme den for vand for at lave kornmarker. Der blev lavet en dæmning over søen ved *Stjertodde* og gravet en kanal rundt om hele den nordlige og vestlige del af søen. *Flyndersø Mølleå* blev nedlagt og et nyt afløb blev lavet – *Koholm Å*. En pumpe blev sat op til at pumpe vandet ud i det nye afløb. Allerede efter det første år kunne man høste græs og raps i *Skallesø*. Men forsøget blev dog en fiasko: Vandstanden i Flyndersø sank meget langsomt, og i 1873 – da dæmningen ved *Stjertodde* brød sammen under et tipvognstog – stoppede man pumpningen.

Konsortiet havde ikke gjort sine forundersøgelser godt nok: Søen er syd for *Snevringen* over 11 meter dyb, og man havde ikke taget højde for nogle meget kraftige under-søiske kilder i søen.

Rakkerstenen ved Flyndersø

Tatere eller rakkere

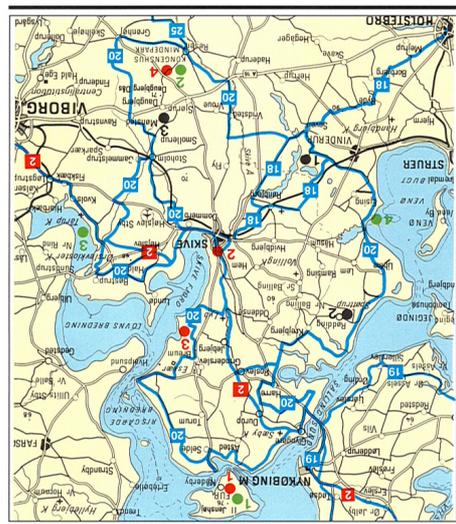
I mange af Vestjyllands magre egne levede der i 16–1800-tallet de såkaldte tatere, natmandsfolk, skjøgere eller rakkere. Således også i egnene omkring Flyndersø. Taterne og rakkere var kendt som mørke folk, der tiggede og lugtede. De tog sig også af ubehageligt arbejde som partering af døde dyr og blikklodning, deraf den særlige lugt. Man mente tidligere, at alle taterne og rakkere var sigøjnere. Men det har vist sig, at mange af dem faktisk var ægte jyder, som var udstødt af datidens etablerede samfund. Således også rakkkerne omkring Flyndersø. Omkring århundredskiftet blev rakkkerne opslugt af det etablerede samfund. På grund af deres fattigdom har de kun efterladt sig meget få synlige spor i nutiden. Derimod optræder de tit i den vestjyske egnshistorie på grund af deres meget lidt lovlidige levevis. Nogle rakkere fik ved hæderligt arbejde tilkæmpet sig en vis status i samfundet. Således *Stærke-Hans* af egnens navnkundige Abraham-slægt. Han var Flyndersø-egnens sidste rigtige rækker, og han blev i 1934 begravet i indviet jord på *Etjising Kirkegård*. I bakkerne ved nordenden af Flyndersø er der i 1984 rejst en mindesten for en anden rækkerfamilie.

2000. Illustrationer: Per Kohrtz Andersen

Viborg Amt, Miljø og Teknik, Naturkonkret, ☎ 87 27 17 00 med bistand fra lokale samarbejdspartnere.

Folderen er udarbejdet af:

- Sæverdigheder:**
- 1. Hjerl Hede Frlandsmuseum
 - 2. Spøttrup Borg og Sø (folder)
 - 3. Mønsted og Dagebjerg Kalkgruber (folder)
- Cykelruter:** 1-18-19-20-25

- Natur:**
- 1. Fur (folder)
 - 2. Kongenshus Hede (folder)
 - 3. Hjarbæk Fjord
 - 4. Geddal Strandenge (folder)
- Museer:**
- 1. Fur Museum
 - 2. Skive Museum
 - 3. Jølle (folder)
 - 4. Kongenshus Mindeparik (folder)

På Skive-egnen kan du også besøge:

God tur!

Vas henryk til naturen, til de næste gæster og til de fast-boende! Undgå støj, saml dit affald sammen og hold hunden i snor!

Efter *naturbeskyttelsesloven* har du ret til at færdes til fods i dagtimerne på udrykkede, uhægnede arealer, fx heder og overdrev. Men i *privat skove* må du kun færdes på skovstier og befæstede (anlagte) stier, kun i dagtimerne folder er private.

Der er vist *te rundture* på kortet. Ruterne er afmærket i røde og blå. De er 1-5 km lange og velegnet til gåture. På turene kommer du forbi flere af områdets seværdigheder. På kortet har de numrene 1-14. Kortet viser desuden mange andre offentlige veje, f-påder og stier, så du kan sammensætte din egen tur rundt i området. Husk blot, at adgang normalt kun er tilladt på offentlige veje og ikke på private markveje og privat ejendom!

Hvad kan du bruge denne folder til? Med folderen i hånden kan du finde rundt i området, læse om områdets seværdigheder og se dem i en sammenhæng.

Men med en smule ekstra viden kan du opleve langt mere: Her kan du se nogle af Danmarks flotteste "dødishuller". Her findes sjældne højmoser med kødædende planter, og fiskerne holder ofte til ved søen. Du kan også se de sørgelige rester af et forsøg på udtørring af søen i 1870-erne. Og måske møder du endda "Ålekongen"?

Hvad kan du opleve omkring Flyndersø? Omkring Flyndersø kan du opleve et storslået landskab. Den flade hedeslette med dens udstrakte lynnarealer, egekrat og nåletræsplantager.

Værd at se:

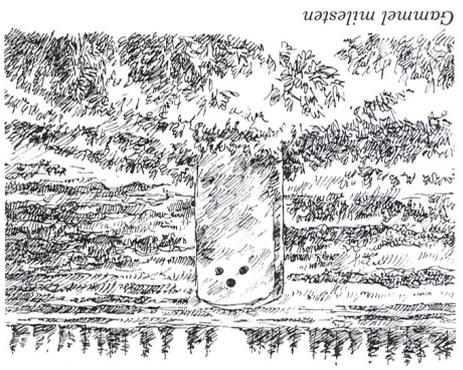
- 1 Fjyndersø og rækkerstenen:** Allerede fra dette sted ser man også, hvordan søen ligger omgivet af et karligt Rækkerstenen er rejst i 1984 som mindet over en af de rakkerfamilier, der har levet på egnen – de Rønbjerg/Estvad rakkerne og Kismum kjøltringer.
- Den mest kendte rakkerfamilie på egnen var Abraham-sletten, som levede i 1800-tallet, blandt andet med tiggerkongen »Trine Smut« og »Stærke-Hans«. »Stærke-Hans« døde som egneens sidste rigtige rakker i 1934.

- 2 Koholm Å med ålekisten:** Koholm Å er kunstigt lavet i forbindelse med forsøget på udrøtningen af søen i 1870-erne. Den sorte bygning midt i åløbet er en såkaldt »ålekiste«, som der ikke er mange tilbage af i landet. Her opsamler man store af fra søen, der er på vej til gydning i Sargasosøhavet ved den Mexikanske Golf.
- Der har ligget en ålekiste ved Fjyndersø i hvert fald siden 1700-tallet, og det er i dag en hævdvunden regel. Ellers er det at hønsyn til fisk og andre dyrs frie vandring forbudt på opsatte nye ålekister.
- Et sagn fortæller, at »Ålekongen« – en hære meget lang al gang have spilmøntret ålekisten for at hjælpe sine indesperede artsfæller fri.

- 3 Fjyndersø Mølle:** Den kønne bindingsværksbygning er en gammel vandmølle, der i dag fungerer som udstillingssygning i sommerhalvåret. Respekter venligst at den sydlige del af bygningen er privat bebodt.
- Møllen er en gammel kornmølle, der stammer fra 1400-tallet. I 1600-tallet var den en af de bedste på egnen. Mølleudrøtning af søen. Den daværende Fjyndersø Mølle blev udrøtning af søen. Den daværende Fjyndersø Mølle blev sammen med ålekisten – flyttet op til den nuværende Koholm Å. I engene øst for den gamle mølle markerer en frodig engvegetation det tidligere åløb.

- 4 Fjyndersø:** Fra P-pladsen med informationstavle udgår der to ålmærkede ruter, en kort (1 km) og en længe (5 km).
- Fjyndersø har nok sit navn fra skrubben – en fisk af fjyndersfamilien, som tidligere kunne fanges i søen. I dag fanges søns erhvervsfisker mest af helt og og abborer, ligesom bratsen også har været fisket i søen.
- Fra naturens hånd burde søen være en næringsfattig og klarvandet hebesø. Men søens vand farves om sommeren ofte grønt af mængder af mikroalger. Det skyldes arters tiltrængning af næringsstoffer fra byer, landbrug og dambrug i søens tillob.

- 5 Ingenjens Bænk:** Herfra bænken er der en flot udsigt ned mod Tagmose Odde. Man kan tydeligt se, hvor udsigt ned mod Tagmose Odde. Man kan tydeligt se, hvor dan søn består af en række bassiner adskilt af næs eller odder ud i søen. Hvert bassin er aftrykt af en dødt skulptur, mens odderne markerer, hvor disse stødte sammen. Hele søen er 8 km lang.
- 6 Egen og hedelyngen:** Her midt på den lade hedelyngskumpen har ligget med i den sandede smeltevandslette.
- 7 Stoldal** er et af de største og flotteste dødtshuller på hedden. Her ligger et særdeles godt indtryk af, hvordan dødtshuller har ligget med i den sandede smeltevandslette.
- 8 Adelveljen:** Denne simple grusvej er en gammel, vigtig hovedfærdselsvej mellem Holstebro og Skive. Blandt andet rykkede feltherren Johan Rantzau frem ad denne vej mod oprøret. Skipper Clement under Grevens Følge op til reformationen i 1536.
- I siden af vejen står der flere sjældne, gamle mildesten. Det er de danske hovedlandeveje i slutningen af 1600-tallet. Stenene her er rejst i årene 1786-90 og har tal eller priser for hver kvarte mil. (1 mil = 7,53 km).

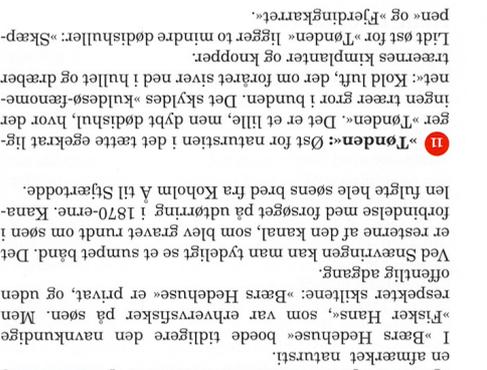

Gammel mildesten

- 9 Hjelm Hede:** På dette store hedeareal foregår der naturligvis. Oprykning af træer ryddes, og den gamle, høje lyng slås. Adrykning har også været benyttet med godt resultat, men liden er vanskeligt at styre tæt på træer. Lige nordvest for vejryddet kan man om sommeren se mange af de karakteristiske hedepflanter, fx den gamle lægeplante Guldbloeme og den frede orkidé Pletlet Gøgeurt.

- 10 Snevrøingen:** Ad en lang, støvet grusvej kommer man frem til Snevrøingen. Det er et meget naturskønt område, og der er P-plads med informationstavle, opholdsareal og en ålmærket natursti.
- I »Bærs Hedehuse« både tidligere den navnkundige »Fisker Hans«, som var erhvervsfisker på søen. Men respekter skiltene: »Bærs Hedehuse« er privat, og uden offentlig adgang.
- Ved Snevrøingen kan man tydeligt se et sumpt bånd. Det er resterne af den kanal, som blev gravet rundt om søen i den fulgte hele søens bred fra Koholm Å til Sjøtrodde.

- 11 »Tønden«:** Øst for naturstien i det fætte egekrat ligger »Tønden«. Det er et lille, men dybt dødtshul, hvor der ingen træer gror i bunden. Det skyldes »kuldesø-fænomenet«: Kold luft, der om foråret siver ned i huller og dræber træernes kimplanter og knopper.
- Lidt øst for »Tønden« ligger to mindre dødtshuller: »Skæp-phen« og »Fjerdingkarret«.

Egekrat ved østbredden af Fjyndersø

- 12 »Hatten«** er en lille, sjældne og fredet højmoser, hvor der tidligere har været gravet tørv. Af ikke adgang til mosens sma og skrubelige planter er der ikke adgang til mosens. Desuden er det særdeles besværligt at færdes på højmosens høje tur og dybe huller.
- Højmosen kan overskues fra stien. I forsommeren kan den være dækket af et vattotte-lignende tæppe af kærvid.

- 13 Estvadgård Plantage og Mørkso:** Estvadgård Plantage er et privat, og der gælder særlige regler for færdsel i private skove. Man må fx kun gå eller cykle fra P-pladsen ved idrætspladsen i Rønbjerg frem til Mørkso, og kun færdes på skovvejene.
- Mørkso er en speciel oplevelse, der svarer til sit navn. Det er et næsten 9 meter dybt vanddybt dødtshul totalt omkranset af skov. Jæppe Aakjær har brugt den skumle sø i sin fortælling »Dens Tandrup«, dens og hans kone Karen havde slået og læsset lyngris på deres hestevogn hele dagen. I skumningen fik Jens ved et uheld hestene til at støjle, med det sørgelige resultat at hele vognlæsset med Karen og heste »forsvandt med et dødt Suk i Søen«.

- 14 Hjert Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.
- I foråret og efteråret har museets skolefugteste en række historiske undervisningsfilm for skoleklasser på alle alderstrin.

- 15 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

- 16 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

- 17 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

- 18 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

Fiskeørn over Fjyndersø

- 19 Estvadgård Plantage og Mørkso:** Estvadgård Plantage er et privat, og der gælder særlige regler for færdsel i private skove. Man må fx kun gå eller cykle fra P-pladsen ved idrætspladsen i Rønbjerg frem til Mørkso, og kun færdes på skovvejene.
- Mørkso er en speciel oplevelse, der svarer til sit navn. Det er et næsten 9 meter dybt vanddybt dødtshul totalt omkranset af skov. Jæppe Aakjær har brugt den skumle sø i sin fortælling »Dens Tandrup«, dens og hans kone Karen havde slået og læsset lyngris på deres hestevogn hele dagen. I skumningen fik Jens ved et uheld hestene til at støjle, med det sørgelige resultat at hele vognlæsset med Karen og heste »forsvandt med et dødt Suk i Søen«.

- 20 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.
- I foråret og efteråret har museets skolefugteste en række historiske undervisningsfilm for skoleklasser på alle alderstrin.

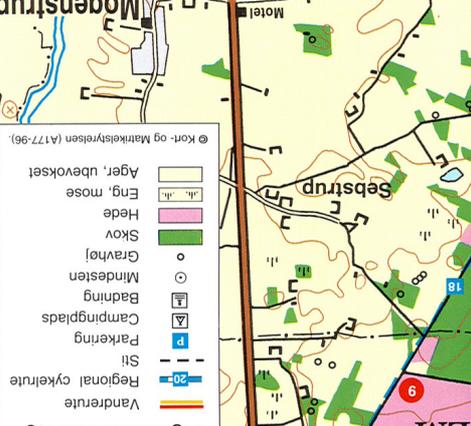
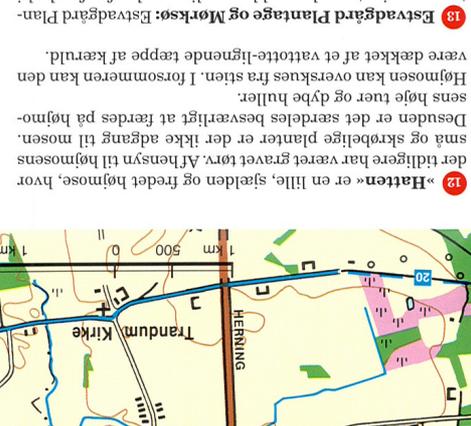
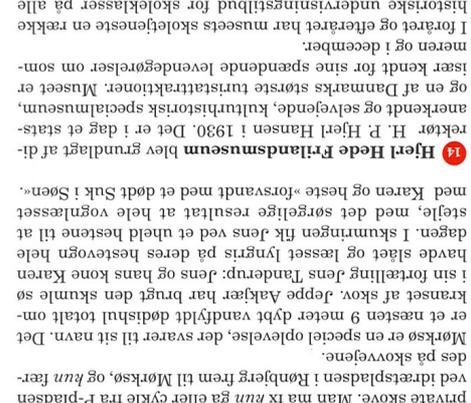
- 21 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

- 22 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

- 23 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

- 24 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

- 25 Hjerl Hede Frihandsmuseum** blev grundlagt af direktør H. P. Hjert Hansen i 1930. Det er i dag et statsanerkendt og selvejende, kulturhistorisk specialmuseum, og en af Danmarks største turistattraktioner. Museet er især kendt for sine spændende levendegørelser om sommeren og i december.

Fiskeørn over Fjyndersø

Fiskeørn over Fjyndersø